

ВІДГУК

офіційного опонента

на дисертацію МАЛЬЧЕНКО Олега Івановича

**“АРТИЛЕРІЙСЬКИЙ АРСЕНАЛ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XVII ст.: ФОРМУВАННЯ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ”,**

поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

за спеціальністю 07. 00. 01 – історія України

Жодна інша галузь так досконало не характеризує рівень розвитку суспільства як стан його збройних сил, рівень їх озброєння стосовно провідних зразків та здатність організації виробництва та засвоєння цього озброєння. Друга половина XVII ст. була періодом становлення артилерії як самостійного роду військ і появи інженерної атаки укріплень, де головна роль відводилася якраз артилерійським паркам і їх рівню. Себастьян Вобан і Менно ван Кугорн були головними героями цього періоду, а їх зразки і рекомендації копіювалися у всьому європейському світі. Але можливості запозичення передових методів використання артилерії і за їх рахунок зменшення безповоротних втрат при польових битвах, штурмах і оборонах фортець залежали від можливостей створення артилерійського парку і його рівня відносно вимог свого часу, утримання і поповнення цього парку і налагодження власного виробництва. Ще з XIX ст. вивченням цих проблем, зокрема збережених інвентарних описів озброєння та музейних колекцій, займалися провідні історичні школи, прикладом чого можуть служити класичні праці Вендаліна Бехайма (17.09.1832–1.11.1900) та Миколи Бранденбурга (20.08.1839–13.09.1903). На жаль, подібними дослідженнями стану рівня артилерійського озброєння в українських землях практично досі майже не займалися. І це стосується як території Гетьманщини, так і земель, що входили тоді до складу Речі Посполитої, Угорщини та Молдови. Колекції зброї українських музеїв, зокрема Львівського історичного музею, привернули глибшу увагу дослідників вже на початку XXI ст. Поряд з тим продовжують існувати різні стереотипи на зразок могутності Київської фортеці у

період московського панування. Все це і визначає актуальність дослідження Олега Мальченка.

Чітко окреслені завдання дисертаційного дослідження, які охоплюють всі аспекти проблеми. Але, відразу ж зазначу, що тут, на мій погляд, дослідник не зміг уникнути характерного загалом для східноєвропейських істориків недостатку: недостатнього ступеню порівняння рівня розвитку досліджуваних об'єктів з відповідними рівнями на сусідніх територіях (Оттоманської імперії, Речі Посполитої і Швеції) та передовими європейськими зразками.

Хронологічні рамки зумовлені метою та завданням дисертаційного дослідження і охоплюють період 1654–1707 рр. Заперечення вони не викликають, але, можливо, було би цікаво почати з артилерійського парку київської фортеці Речі Посполитої середини XVII ст. і на час здобуття міста військом польного литовського гетьмана князя Януша Радзивіла у 1651 р. Це послужило би базою порівняння подальшого розвитку артилерійського парку Київської фортеці.

Новизну дослідження визначає отриманий і систематизований фактичний матеріал, вперше введений до наукового обігу. Дисертант системно і поглиблено реконструював артилерійський арсенал Київської фортеці, один з найбільших в тодішніх українських землях, здійснив аналіз сировинних, технологічних і організаційних можливостей лиття і виробництва артилерії в тогочасних українських землях, дослідив появу різних іноземних зразків зброї та їх причин, а також роботу *гранатної лабораторії* (невід'ємного структурного підрозділу тодішніх передових європейських фортець). Особливу слід відзначити увагу автора до київської системи фортифікації, спроби її модернізації московськими властями і відповідність цієї фортифікації вимогам часу. І тут, на мій погляд, дисертант надто м'яко оцінив відповідність київських фортифікацій практичним потребам артилерії. Принаймні відомий петрівський генерал Патрік Гордон (1635–1699), який отримавши призначення до Києва у 1678 р. відразу ж зайнявся його укріпленнями, вважаючи фортецю повністю непридатною для сучасної оборони, що знайшло відбиток у його щоденнику. Завершити ці роботи йому не вдалося і вже у 1706 р. подібну оцінку київським укріпленням дав Петро I: «Киевская фортеция имеет зело

худую ситуацию: того ради за благо рассудил фортецию сделать в ином месте, для которой за удобное место избрал монастырь Печерский” (Журнал или подлинные записи Петра Великого с 1698 г. даже до заключения Нейштадского мира. – Санкт-Петербург, 1770. – С. 126). Фактично до 1726 р., коли було завершено будівництво Печерської фортеці за проектом генерала Людвіга Миколи Алларта (1659–1727) у Києві не було укріплень, які би відповідали вимогам часу.

Дисертант використав значне число неопублікованих джерел, зокрема цінні для такого дослідження кошторисні списки Києва за 1688–1699, 1704, 1706 рр.; розрахункові списки, які склалися при зміні дяків; т. з. *розписні списки*, які включали детальний опис простору фортеці, сучасного стану укріплень та споруд, проведених ремонтів і модернізацій, склад гарнізону і його розміщення, число гармат і бойових припасів до них та інші важливі деталі; реєстри особового складу київського гарнізону та документи 210 фонду РДАДА “Розрядний приказ”. З опублікованих джерел, використаних дослідником, я би відзначив книги С. Вобана, бригадного генерала Нікола Франсуа Блонделя (1618–1686) та Ернеста фон Боргсдорфа. Останній був у 1697 р. призначений військовим інженером до Києва і, навіть, встиг подати пропозиції по реконструкції київських укріплень, але вже у 1698 р. його перевели до Азова і Таганрога.

Що стосується практично вичерпної історіографії, то її підбір теж викликає певні зауваження. Чимало використаних праць достатньо далекі від теми дослідження, зокрема праці С. Агафова (поз. 128), А. Артем’єва (поз. 135–136), М. Боковенко (поз. 163), Д. Кеннедайна (поз. 250) чи М. Крадіна (поз. 282). Зокрема, на мій погляд, неприпустимі будь-які аналогії із сучасним досліджуваному періоду дерев’яному оборонному зодчеству в освоєваних регіонах Сибіру та Далекого Сходу, де іноді заслані в цей регіон козацькі старшини використовували набутий раніше досвід, але призначення оборонних споруд і озброєння ймовірних противників сильно відрізнялося. В той же час бракує, наприклад, фундаментальної енциклопедії Вендалена Бехайна, монографії Юрія Шокарева “История оружия. Артиллерия” (2001), ґрунтовних праць з історії артилерії Фрідріха Енгельса, Пітера

Восса, Ганса Мехла та Олівера Хогга, а також робіт Мар'яни Верхотурової, яка досліджує львівську артилерійську колекцію синхронного періоду.

Буквально кілька зауважень з царини методології, яка у вітчизняних дослідженнях ще виглядає дещо імпульсивною, коливаючись між модними і раціональними, з огляду на регіональні особливості, можливостями. Переконливою виглядає пропозиція дослідника визначення Київського артилерійського арсеналу як локального артилерійського ареалу, одного з найпотужніших на українських теренах означеного періоду. Приємливим виглядає запропонований логічний формуляр однотипного опису гармати

Розділ 3, у якому автор досліджує артилерію московського виробництва, теж викликає деякі застереження, особливо підрозділ 3.2. Спроби уніфікації полкової артилерії для стрілецьких полків у 1660–1680 рр. на Московському Гарматному дворі (у автора *Пушечном*) зіткнулися з технологічними проблемами якості литва. І тут вартувало би не обмежитися кількісними показниками і на їх підставі робити висновки про низьку експлуатаційну якість цих зразків, яка відбивалася перш за все в короткому терміні експлуатації, а провести металографічний аналіз збережених зразків. Це дозволило би сприймати висновки автора як більш переконливі. Це демонструє текст підрозділу 3.3, де автор слушно звернув увагу на запозиченість конструкції 6-фунтової гармати від нідерландського фальконету і неспроможність московських ливарників витримати вагові параметри. Останнє залежало перш за все від матеріалу і шихти. Використання болотних руд у тодішній металургії вимагало також досконалішої технології видалення механічних домішок. У підрозділі 3.4 помилково *тюфяки* віднесені до гаубиць. Гаубиці призначені для навісної стрільби під кутом підвищення до 75 градусів, їх застосовували у рикошетних батареях, а тюфяки взагалі не ставили на лафети, а використовували для стрільби з козлів з висоти стін. Але в цілому цей розділ виконаний на високому рівні.

У четвертому розділі рецензент не може погодитися з дисертантом щодо поширення нідерландської технології артилерійського литва відповідно до *теорії культурних кіл*. Військова справа має свої певні особливості, які полягають у

намаганні оволодіти найновішими зразками зброї і засвоїти їх виробництво, щоб уникнути залежності від експорту. Довгий період боротьби за незалежність Нідерландів, який охопив майже півтора століття (друга половина XVI – перша половина XVII ст. і далі аж до завершення війни за Австрійську спадщину у середині XVIII ст.) підняв військову справу у Нідерландах на найвищий рівень особливо в галузі озброєння, артилерії і фортифікації. Протиставити численним іспанським, а потім французьким арміям, Голландія могла тільки досконаліші укріплення і артилерію. В голландську армію набуватися практики потягнулася еліта мало не з усієї Європи. Серед шотландців, італійців були, навіть, наші земляки, зокрема князь Єремія Вишневецький, який за їх зразками укріпив Збараж і поставив там таку ж саму артилерію. У Москві голландські артилерійські системи завдячують Андреасу Вініусу (1605–1662) і Петру Марселісу (1602–1672), які знайшли під Тулою поклади доброї руди і налагодили відливку гармат за голландськими зразками. Син Андреаса Андрій Вініус (1641–1717) відкрив при Гарматному дворі Московську пушкарську школу. Але, напевно, склад тульської руди і недостатня система видалення механічних домішок не дозволяли витримати вагові параметри гармат, відлитих за голландськими зразками.

Четвертий розділ дисертаційного дослідження також достатньо цікавий і насичений. Дисертант докладно розібрався у причинах і ефективності використання імпортованих зразків артилерійського озброєння. Зокрема Любек, ще з часів Ганзейського союзу був знаним в Європі центром мідного гарматного литва. Крім того купці з Любека продавали знамениті шведські чавунні гармати високої якості. Можна погодитися і з рішенням дисертанта стосовно походження польських 3-фунтових гармат київського арсеналу зі Львова виробництва майстра Бартоша Вейса 1526 і 1529 рр., яке встановлене на підставі аналізу архітектоніки, епіграфіки і дизайну львівських робіт майстра.

Один з кращих у дослідженні розділ 5 “Київське гарматне виробництво”. Дослідник уникнув тут характерного для більшості молодих істориків захоплення предметом своїх досліджень, відібравши строго документовані протилежні за

результатами факти, які дозволили йому продемонструвати технічні можливості і складності виробництва артилерії належного рівня у київському середовищі.

Оригінальні, потрібні, насичені інформацією і докладним аналізом розділи шостий (у якому розглянені боєкомплект, інструменти, видаткові і ремонтно-технічні матеріали київського цейхгаузу, зокрема виробництво пороху, пижів і гноту, спорядження гранат і підготовка мін) та сьомий (у якому розглянені організаційні принципи і прогнали постачання гармат у Київський арсенал включно з дорогами та іншими елементами логістики).

Знаковим є восьмий розділ, присвячений впливу артилерійської практики на модернізацію київської фортеці. Автор правильно відзначив, що розміри і розташування старих київських стін, які кожен раз бралися за основу модернізації, були своєрідною *пасткою*, яка не дозволяла без гігантських фінансових затрат вирішити проблему в цілому і залишала київську фортецю і надалі непридатною для оборони у новій ситуації. Вирішити цю проблему не вдалося. Правильний висновок зробив автор і щодо неефективності поточних ремонтів і реконструкцій, відсутності загального плану і не завжди вдалого вибору гарматних площадок, т. з. *раскатів*. У 1672–1680 рр., почасти завдяки вже згадуваному генерал-майору Патріку Гордону ці площадки отримали форму висунених за куртини *реданів* у формі рогу, які дозволяли часткове прикриття куртин, але без бастионного фронту ці площадки проблеми не вирішували. Автор правильно проаналізував можливість розташування гармат на баштах і причини відмови від цього саме у київській фортеці з її складним рельєфом і наявністю маси ламаних ліній куртин. Заслуговує на увагу також зроблений дослідником аналіз плану реконструкції київської фортеці 1673 р., який також був скоріше косметичним половинчатим засобом. Теж саме стосується і використання архаїчних елементів типу *тарасів* чи *обламів*.

Висновки, зроблені автором, є ґрунтовними і свідчать, що йому вдалося розв'язати широке коло поставлених завдань. Не зрозуміло тільки для чого використовувати терміни типу “сметні списки”. Також, на мій погляд, вартувало б більш глибоко проаналізувати причини нерівномірного розвитку київського арсеналу. Зрозуміло, що підписання Вічного миру 1686 р., за яким Київ таки

залишався вже офіційно у складі Росії, як і підготовка великої армії до походу і завоювання Криму (!), а саме так ставилося завдання, судячи з листування патріарха Йоаким з єрусалимським патріархом Досифеєм і патріаршої проповіді перед військами біля Нового Єрусалиму, всі ресурси поглинала польова армія князя Василя Голіцина. Але далі, після приходу до влади Петра I аж до укладення Омеляном Українцевим Константинопольського миру 1700 р. південний напрямок зовнішньої експансії Росії, а разом з ним і значення київського арсеналу, залишалися визначальними. Бажаним було би також порівняння київського арсеналу різних періодів з львівським або торуньським арсеналами Речі Посполитої, ризьким арсеналом Швеції чи турецькими арсеналами у Азові та Кафі відповідних періодів.

Зазначені рецензентом недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку усієї дисертації Мальченко О. І., який здійснив ґрунтовну дослідницьку роботу, отримавши нові важливі висновки. Особистий внесок здобувача полягає в постановці, розробці та самостійному розв'язанні недостатньо висвітленої в науковій літературі проблеми і опрацюванні складних матеріалів на достатньо високому методологічному рівні. Усі висновки, викладені в дисертаційній роботі, отримані здобувачем самостійно.

Дисертаційне дослідження достатньо апробоване. Його основні результати опубліковані автором у 37 публікаціях, 26 з яких вміщено у друкованих виданнях затверджених ДАК України. Основні положення дисертації представлені на численних міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Дисертаційне дослідження оформлене згідно вимог, автореферат повністю висвітлює текст і основні положення дисертації.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що дисертаційна робота Олега Івановича Мальченко є оригінальним, самостійним і завершеним дослідженням, яке становить суттєвий науковий та практичний інтерес, вирізняється високим ступенем новизни і є вагомим внеском у формування зводу знань з історії артилерії та української історії другої половини XVII ст.

Висловлені зауваження, частина яких носить дискусійний характер, не знижують наукової цінності рецензованого дослідження і загальної позитивної оцінки дисертації Олега Івановича Мальченка, яку слід розглядати як значний вклад у розвиток української історіографії.

Таким чином все вищевикладене дозволяє стверджувати, що дисертаційне дослідження "Артилерійський арсенал Київської фортеці у другій половині XVII ст.: формування, структура, функції" за своїм науковим і методологічним рівнем відповідає вимогам до робіт поданих на здобуття ступеня доктора історичних наук. Дисертант Мальченко Олег Іванович, безсумнівно, заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

20.04.2018

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Л.Войтович

Підпис проф. д.і.н. Л. Войтовича завіряю.

Вчений секретар Львівського національного університету
імені Івана Франка доцент

О.Грабовецька

